

Η πολιτικο-ιδεολογική ταυτότητα της εθνικοφροσύνης στην ταραγμένη δεκαετία του '40

Βάϊος Καλογρηάς

Εισαγωγή: Η έννοια της εθνικοφροσύνης

Οι όροι «εθνικοφροσύνη» και «εθνικόφρονες» εισήχθησαν στην πολιτική ζωή της χώρας στις αρχές του 20ού αιώνα, με την ίδρυση του «Κόμματος των Εθνικοφρόνων» το 1913 υπό την αρχηγία του πολιτευτή της Πάτρας Δημήτριου Γούναρη. Το 1920 μετονομάστηκε σε «Λαϊκό Κόμμα», με επικεφαλής και πάλι τον Γούναρη. Το «Λαϊκό Κόμμα» υπήρξε η κατεξοχήν πολιτική έκφραση της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία αποτέλεσε μια από τις δύο βασικές πολιτικές συνιστώσες του *εθνικού διχασμού*. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου εγγυήθηκε την «έννομη πολιτική και ηθική τάξη», που σύμφωνα με την άποψη της είχε διασαλευθεί επικίνδυνα από τα αλληπάλληλα κινήματα των βενιζελικών αξιωματικών, ιδιαίτερα στα έτη 1917-1920. Για την αντιβενιζελική παράταξη η έννοια της νομιμοφροσύνης ήταν παράλληλα συνυφασμένη με το «ζήτημα του θρόνου» και τα «λαϊκά δικαιώματα». Η βασιλεία υπερασπίστηκε ως η καταλληλότερη μορφή πολιτεύματος, ενώ η «μέση αστική τάξη» ταυτίστηκε με το «λαό». Στον αντίποδα βρισκόταν η βενιζελική παράταξη, με κύριο εκπρόσωπο της το κόμμα των *Φιλελευθέρων*, η οποία σύμφωνα με αντιβενιζελικά έντυπα ευνοούσε στο πολιτικό πεδίο έναν «δημοκρατικό αναρχισμό» και στο οικονομικό τον «κεφαλαιοκρατισμό», δηλαδή τα οικονομικά συμφέροντα της «μεγαλοαστικής τάξης».¹

Ποιοί λόγοι και ποιές ανάγκες, όμως, συνέτρεξαν ώστε οι πολιτικές και ιδεολογικές αξίες μιας παράταξης να αποκτήσουν κυρίαρχο νόημα στην κοινωνία και να διαμορφώσουν μια νέα συλλογική ταυτότητα που θα αποτελούσε μάλιστα και επίσημο κρατικό ιδεολόγημα; Ήδη στη δεκαετία του '30 διακρίνονται οι πρώτες προϋποθέσεις για την άρση των συνεπειών του *εθνικού διχασμού*, δηλαδή την υπέρβαση του διπόλου βενιζελισμός-αντιβενιζελισμός, και την συγκρότηση ενός αστικού μετώπου για την διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης. Η οικονομική κρίση, σε συνδιασμό με την εκλογική άνοδο του κομμουνιστικού κόμματος (ΚΚΕ) και τις οργανωμένες πια διεκδικήσεις των εργατών, η κυβερνητική αστάθεια και τα διάφορα στρατιωτικά πραξικοπήματα και οι επεκτατικές δαθέσεις της Ιταλίας στα Βαλκάνια είχαν προκαλέσει έντονες ανησυχίες στις ιθύνουσες ελίτ αλλά και σε τμήματα του πληθυσμού που προβληματιζόταν από την (άσκοπη) διαίωνιση του *εθνικού διχασμού* και τις παλινωδίες

¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα 2006), σελ. 62-63, 66, 68-70.

του ΚΚΕ στο μακεδονικό ζήτημα.² Ακριβώς εκείνη την περίοδο γίνεται χρήση, αν και όχι ευρεία, των όρων «εθνοκροσύνη» και «εθνικόφρονες», προκειμένου να διασαφηνιστεί η αστική και αντικομμουνιστική συνείδηση των Ελλήνων, ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης.³ Η συντηρητική εφημερίδα *Εστία* για παράδειγμα διατύπωσε το αίτημα για υπερκομματική ενότητα του αστικού κόσμου, επειδή οι δύο αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις αποτελούνταν επί το πλείστον από «εθνικόφρονες πολίτες», προσηλωμένους στο κοινοβουλευτικό σύστημα.⁴ Σε αυτές δεν ανήκαν ακραίες εθνικιστικές ή «εθνοκοσοσιαλιστικές» οργανώσεις -όπως το «Εθνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα» του Γεώργιου Μερκουρίου, η «Οργάνωσις Ελλήνων Εθνικιστών» (ΟΕΕ), η «Σιδηρά Ειρήνη» του Νικόλαου Νικλάμπα, η «Φιλική Εταιρεία» του Τηλέμαχου Συνοδινού, η «Οργάνωσις των Εθνικόφρονων Σοσιαλιστών» του Ιάκωβου Διαμαντόπουλου και η σημαντικότερη από αυτές, η αντισημιτική «Εθνική Ένωσις Ελλάς» (ΕΕΕ) που αριθμούσε το 1931 7.000 μέλη-, οι οποίες κινούνταν δίχως αμφιβολία εκτός κοινοβουλευτικού-δημοκρατικού τόξου.⁵

Αν και δεν έλειψαν οι φωνές που προειδοποιούσαν για τον «κίνδυνο μολσεβικισμού» της χώρας, ο κατεξοχήν εχθρός της αντιβενιζελικής παράταξης παρέμεινε στη δεκαετία του '30 ο βενιζελισμός, ενίοτε σε συνδιασμό με την επίκληση της «κομμουνιστικής απειλής» (βενιζελοκομμουνισμός).⁶ Το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του '35 και η παλινόρθωση εδραίωσαν τη θέση των αντιβενιζελικών ως εγγυητών της «έννομης τάξης» κατά του βενιζελοκομμουνισμού.⁷ Η υπεράσπιση της «έννομης τάξης» θα αποτελούσε σταθερή αξία της εθνοκροσύνης στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου, όταν η θεωρητική, στο μεσοπόλεμο, απειλή του «κομμουνιστικού κινδύνου» δεν θα είχε μόνο ρητορική σημασία, αλλά θα συνιστούσε για τους εκφραστές της πραγματική απειλή.

Η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας (1936-1941)

Την δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών τερμάτισε προσωρινά η δικτατορία του (αντιβενιζελικού) στρατηγού Ιωάννη Μεταξά. Το καθεστώς της «4ης Αυγούστου» (1936-1941) επέφερε θανάσιμο πλήγμα στους ήδη εύθραυστους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και προσάρμοσε -με την μάλλον απρόθυμη στήριξη του βασιλιά

² Για τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στο μεσοπόλεμο, βλ. Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution 1936-1946* (Frankfurt am Main 1973), σελ. 32-46.

³ Παπαδημητρίου, *Η συντηρητική σκέψη*, σελ. 15, 61.

⁴ *Οπ. πρ.*, σελ. 143-144.

⁵ *Οπ. πρ.*, σελ. 86, 91, 97. David Close, 'Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-45', στο Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe* (Routledge 1990), σελ. 203.

⁶ Παπαδημητρίου, *Η συντηρητική σκέψη*, σελ. 119-121.

⁷ George Th. Mavrogordatos, 'The 1940s between past and future', στο John O. Iatrides, Linda Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy* (The Pennsylvania State University 1995), σελ. 46.

Γεωργίου Β΄- την εσωτερική πολιτική κατάσταση της χώρας στα δεδομένα των αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ιταλία και τη Γερμανία. Έτσι απαγόρευσε τα πολιτικά κόμματα, φυλάκισε ή εξόρισε τους ιδεολογικούς του αντιπάλους -ιδιαίτερα τους κομμουνιστές αλλά και φιλελεύθερους- και ανέστειλλε την ελευθερία του Τύπου. Ο αντικομμουνισμός, θεσμικά οργανωμένος ήδη από την εποχή της στρατιωτικής δικτατορίας του στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου, έγινε πλέον η επίσημη κρατική ιδεολογία.⁸

Ο άλλοτε επικεφαλής του κόμματος των «Ελευθεροφρόνων»⁹ προσέδωσε ή καλύτερα επέβαλλε στον όρο «εθνικοφροσύνη» ένα περιεχόμενο που κάλυψε ιδεολογικά τον αντικοινοβουλευτικό και αντιφιλελεύθερο, γενικά, χαρακτήρα του καθεστώτος της «4ης Αυγούστου». Οι ηθικές αστικές αξίες που συνοψίζονταν στο γνωστό τρίπτυχο «πατρίδα - θρησκεία - οικογένεια» και χρησιμοποιήθηκαν για την πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση του *Νέου Κράτους*, εμπλουτίστηκαν με τις αρχές που πρέσβευαν ολοκληρωτικές ιδεολογίες. Κατά το παράδειγμα του Γ΄ Ράιχ η «4η Αυγούστου» αποτέλεσε τον *Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό*, μετά τον *Χρυσό Αιώνα του Περικλή* και την *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην εθνική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας, με κύριο στόχο την αναζωπύρωση του θρησκευτικού αισθήματος, την εξύψωση του εθνικού φρονήματος και την αντίδραση κατά των αυξανόμενων τάσεων «εκφυλισμού».¹⁰ Αιχμή του δόρατος στην συστηματική προσπάθεια του καθεστώτος για την εθνική «διαφώτιση» της κοινωνίας ήταν, ελλείψει μαζικού πολιτικού φορέα, η «Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας» (ΕΟΝ).¹¹

Σε αντίθεση με τον *ριζοσπαστικό φασισμό* («Radikalfaschismus»)¹² που εκπροσωπούσε ο Χίτλερ, ο Μεταξάς υποστήριξε έναν *συντηρητικό φασισμό*, καθώς δεν προέταξε κάποιο δόγμα περί «ζωτικού χώρου» και δεν επεδίωξε την βίαιη αφομοίωση των εθνικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μενοτήτων στη Βόρεια Ελλάδα. Οι όποιοι καταναγκασμοί επιβλήθηκαν σε βάρος των Σλαβόφωνων στη Δυτική Μακεδονία δεν οφείλονταν τόσο σε αιτίες «φυλετικής υπεροχής», αλλά στο ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν μελλοντικά την «5η φάλλαγα» της

⁸ Σχετικά με την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας, βλ. John V. Kofas, *Authoritarianism in Greece. The Metaxas-Regime* (New York 1983).

⁹ Το κόμμα των «Ελευθεροφρόνων» ιδρύθηκε από τον Μεταξά το 1921. Το Νοέμβριο του 1922 δημοσιεύθηκαν οι προγραμματικές του θέσεις και εξαγγέλθηκε επίσημα η συγκρότησή του. Πήρε μέρος στις βουλευτικές εκλογές που διεξήχθησαν στο μεσοπόλεμο. Στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926 κέρδισε 54 έδρες με ποσοστό 15,78 % - η μεγαλύτερη εκλογική επιτυχία του. Στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 κέρδισε 7 έδρες με ποσοστό 3,94 %. Στη διάρκεια της δικτατορίας (αυτο)διαλύθηκε όπως και τα υπόλοιπα κόμματα.

¹⁰ Παπαδημητρίου, *Η συντηρητική σκέψη*, σελ. 170-171. Andre Gerolymatos, *Red Acropolis, Black Terror. The Greek Civil War and the Origins of Soviet-American Rivalry, 1943-1949* (New York 2004), σελ. 5.

¹¹ Για την ιδεολογία και τους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς της «4ης Αυγούστου», βλ. Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα* (Αθήνα 2006).

¹² Όρος που χρησιμοποιήθηκε από τον γερμανό ιστορικό Ernst Nolte για να περιγράψει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του εθνικοσοσιαλισμού στο πλαίσιο των φασιστικών κινημάτων. Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche* (München⁵ 2000).

Βουλγαρίας.¹³ Γενικά, το καθεστώς της «4ης Αυγούστου» είχε συντηρητικό, και όχι επαναστατικό χαρακτήρα, αφού στηρίχθηκε στις παραδοσιακές κοινωνικές, στρατιωτικές και οικονομικές ελίτ.¹⁴ Η περιθωριοποίηση, ωστόσο, του *πολιτικού κόσμου* που προκάλεσε, σε συνδιασμό με την φυσική απώλεια κορυφαίων προσωπικοτήτων των αστικών κομμάτων (όπως του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Παναγιώτη Τσαλδάρη), θα είχε σοβαρές συνέπειες στο εγγύς μέλλον. Παρά τις συνεχείς προπαγανδιστικές προσπάθειες και τα μέσα που κατέβαλε, η μεταξική δικτατορία δεν κληροδότησε μια νέα συλλογική πολιτική ταυτότητα με αντικοινοβουλευτικά χαρακτηριστικά. Η περιορισμένη χρονικά διάρκεια της και η απουσία ισχυρών λαϊκών ερεισμάτων δεν επέτρεψαν την κατασκευή μιας μυθικής κοινότητας (κάτι αντίστοιχο με την εθνικοσοσιαλιστική «Volksgemeinschaft» του Γ' Ράϊχ). Ως ιδεολογική «παρακαταθήκη» της, όμως, άφησε τον αντικομμουνισμό, ο οποίος θα αποτελούσε τον πυρήνα της εθνικόφρονος ταυτότητας στην κατοχή αλλά και μεταπολεμικά.

Η κατοχική περίοδος (1941-1944)

Η τριπλή κατοχή από τα γερμανικά, ιταλικά και βουλγαρικά στρατεύματα (1941-1944), που οδήγησε στην απώλεια της εθνικής κυριαρχίας, την αποσάθρωση της κρατικής μηχανής αλλά και στην κατάρρευση της μεταξικής δικτατορίας, με συνέπεια τη φυγή του βασιλιά και της κυβέρνησης του στο εξωτερικό, προκάλεσε ένα οδυνηρό κενό πολιτικής εξουσίας, το οποίο έσπευσαν να καλύψουν, λόγω της δυσχερής θέσης στην οποία είχε περιέλθει τώρα ο *παλαιός πολιτικός κόσμος*, νέοι παράγοντες - στενά συνδεδεμένοι με την υπόθεση της ένοπλης (και μη) αντίστασης κατά των ξένων κατακτητών. Μια σειρά από οργανώσεις και προσωπικότητες του αστικού χώρου -κυρίως βενιζελικής προέλευσης- έθεσαν εκ νέου το πολιτειακό ζήτημα, δηλαδή αν η Ελλάδα θα έπρεπε να αποκτήσει μοναρχικό ή δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ ορισμένα ριζοσπαστικότερα, «σοσιαλίζουσα» στοιχεία που κινήθηκαν στις παρυφές του, όπως η νεανική ομάδα του διακεκριμένου διανοούμενου-πολιτικού και καθηγητή Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Παναγιώτη Κανελλόπουλου, έθεσαν και ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής φύσεως.¹⁵

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η κατοχή βρήκε τον *αστικό κόσμο* διαιρεμένο σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς - παρά την δυσάρεστη εμπειρία της μεταξικής δικτατορίας. Η διαιρετική αυτή τομή αντανάκλασε ή και συντηρούσε ακόμη, σε συνθήκες μάλιστα ξένης στρατιωτικής κατοχής, τα εμφυλιοπολεμικά πάθη του *εθνικού διχασμού*. Ο σχηματισμός

¹³ Close, 'Conservatism', σελ. 208.

¹⁴ *Οπ. πρ.*, σελ. 209-210.

¹⁵ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμ. 1 (Αθήνα χ.χ.), σελ. 160-161.

«φιλογερμανικών» κυβερνήσεων στην Αθήνα (Γεωργίου Τσολάκογλου, Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου, Ιωάννη Ράλλη) και εξόριστων κυβερνήσεων στο Κάιρο (Εμμανουήλ Τσουδερού, Σοφοκλή Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου), οι οποίες διεκδικούσαν το αποκλειστικό μονοπώλιο της νόμιμης εκπροσώπησης του έθνους και ασπάζονταν ως ένα βαθμό τις ίδιες συντηρητικές ιδέες¹⁶, επέτεινε τη σύγκλιση και όξυνε περισσότερο τις ήδη υπάρχουσες αντιθέσεις. Επίσης στο εσωτερικό των δύο αστικών παρατάξεων εκδηλώθηκαν έντονες διαφωνίες σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα: την βενιζελική εκπροσωπούσαν οι Θεμιστοκλής Σοφούλης, Σοφοκλής Βενιζέλος και Γεώργιος Παπανδρέου. Στην αντιβενιζελική ξεχώριζαν οι Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, Ιωάννης Ράλλης, Γεώργιος Στράτος, Ιωάννης Θεοτόκης και Περικλής Ράλλης. Με εξαίρεση τον τελευταίο οι υπόλοιποι τάχθηκαν υπέρ της βασιλείας.¹⁷

Η δήλωση στήριξης πολλών αστών πολιτικών (π.χ. των Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Γεωργίου Παπανδρέου, Γεωργίου Μόδη, Στέφανου Στεφανόπουλου, Νίκου Τζερμιά κλπ.) προς την κυβέρνηση Τσολάκογλου το Μάιο του 1941¹⁸ αντικαταστάθηκε σταδιακά (υπό την επίδραση και των πολεμικών εξελίξεων) από τη συμπαράσταση προς τις κυβερνήσεις του εξωτερικού. Η πρώιμη φάση της κατοχής αποτέλεσε για τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα, για τις αποδυναμωμένες ηγεσίες τους, μια δύσκολη περίοδο αναπροσαρμογής. Με εξαίρεση τον φιλελεύθερο Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τον ιδρυτή του «Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος» Γεώργιο Παπανδρέου που είχαν επικροτήσει την ιδέα της αντιστασιακής δράσης, οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί, αν και δεν ταυτίστηκαν με τις επιλογές των κατοχικών κυβερνήσεων, παρέμειναν δύσπιστοι, επιφυλακτικοί ως και φανερά εχθρικοί απέναντι σε κάθε ένοπλη αντιστασιακή ενέργεια και απέρριψαν τις προτάσεις συνεργασίας του «Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου» (ΕΑΜ).¹⁹ Η μοναδική αξιομνημόνευτη κίνηση τους που αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της πολιτικής ενότητας του δημοκρατικού (και όχι μόνο) χώρου, ήταν η υπογραφή ενός αντιμοναρχικού πρωτόκολλου στις 30 Μαρτίου 1942 - η κίνηση αυτή δεν συνέβαλε όμως στην σφυρηλάτηση της εθνικής ενότητας «εκ των άνω».²⁰

Επίσης η ίδρυση αντιστασιακών οργανώσεων, με κυριότερες από αυτές τον «Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο» (ΕΔΕΣ) υπό την ηγεσία του απότακτου συνταγματάρχη Ναπολέοντα Ζέρβα στα ορεινά της Ηπείρου, το «5/42 Σύνταγμα Ευζώνων» του συνταγματάρχη Δημήτριου Ψαρρού στη Ρούμελη και την αντιβουλγαρική κίνηση των

¹⁶ Close, 'Conservatism', σελ. 213.

¹⁷ Mavrogordatos, 'The 1940s', σελ. 33-35.

¹⁸ Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμ. 1 (Αθήνα 1994), σελ. 277.

¹⁹ Hagen Fleischer, 'The National Liberation Front (EAM), 1941-1947. A Reassessment', στο *Greece at the Crossroads*, σελ. 62-63.

²⁰ Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44* (New Haven-London 1993), σελ. 101. Φλάισερ, *Στέμια*, τόμ. 1, σελ. 159-160.

«Υπερασπιστών Βορείου Ελλάδος» (ΥΒΕ) στη Μακεδονία, επανέφερε δυναμικά στο προσκήνιο το ρόλο των απότακτων (βενιζελικών) αξιωματικών του στρατού, έδωσε την ευκαιρία σε άγνωστα μέχρι τότε και ικανά πρόσωπα να πρωταγωνιστήσουν στα κατοχικά δρώμενα και πρόσθεσε μια ακόμη διαίρεση στο εσωτερικό του αστικού στρατοπέδου, καθώς ο (βενιζελογενής) αντιστασιακός παράγοντας, κυρίως στην αρχική φάση της συγκρότησης του, αμφισβήτησε τη νομιμότητα των ελληνικών κυβερνήσεων στην Αθήνα και το Κάϊρο και βρέθηκε συγχρόνως σε διάσταση απόψεων με τον *πολιτικό κόσμο*, με θετική συνέπεια την χειραφέτηση των πρωταγωνιστών του από το προπολεμικό σύστημα εξουσίας.²¹ Εξαιτίας των εμφύλιων συγκρούσεων που θα ακολουθούσαν, η πολιτική αυτή χειραφέτηση δεν θα είχε συνέχεια.

Η πολυδιάσπαση των αστικών πολιτικών δυνάμεων, σε συνδιασμό με τις χαοτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε, ευνόησαν την εντυπωσιακή άνοδο του παράνομου ΚΚΕ, το οποίο κατάφερε να αναπτύξει έντονη κοινωνική δράση, να συγκροτήσει ένα μαζικό αντιστασιακό φορέα, το ΕΑΜ, και να ιδρύσει μια στρατιωτική οργάνωση, τον «Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό» (ΕΛΑΣ). Οι επαναστατικές φιλοδοξίες του ΚΚΕ, που δεν περιορίστηκαν στην αντίσταση κατά των κατακτητών, των κατοχικών κυβερνήσεων και του αντικομμουνιστικού κράτους, έθεσαν, όμως, σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη του *αστικού κόσμου* και των μη κομμουνιστικών αντιστασιακών ομάδων και συσπείρωσαν βαθμιαία εναντίον του ένα ανομοιογενές πολιτικά στρατόπεδο: αυτό περιλάμβανε σε γενικές γραμμές τόσο τις εχθρικές προς τον Άξονα δυνάμεις, δηλαδή την εξόριστη κυβέρνηση, τις παραδοσιακές πολιτικές, κοινωνικές και στρατιωτικές ελίτ (κόμματα, Εκκλησία, αξιωματικοί) και τα ένοπλα αντιστασιακά κινήματα των *εθνικιστών* (ΕΔΕΣ, «5/42», ΥΒΕ/ΠΑΟ), όσο και εκείνες τις δυνάμεις που συνεργαζόταν με τις γερμανικές αρχές (κατοχικές κυβερνήσεις, Αστυνομία και Χωροφυλακή, Τάγματα Ασφαλείας, ΕΕΣ κλπ.) και ήταν άκρως εχθρικά διακείμενες στο πιθανό ενδεχόμενο μιας κομμουνιστικής κατάληψης της εξουσίας.²² Εξαίρεση αποτέλεσαν οι ένοπλες σλαβόφωνες, βλαχόφωνες και αλβανόφωνες «δωσίλογες» αυτονομιστικές ομάδες στη Βόρεια Ελλάδα και οι μικρές αριθμητικά και ασήμαντες πολιτικά «εθνικοσοσιαλιστικές» οργανώσεις (όπως η ΕΣΠΟ) που υποστήριζαν τη «Νέα Τάξη». Με μοναδική εξαίρεση τον Γεώργιο Μερκουρίου που ανέλαβε διευθυντής της *Τράπεζας της Ελλάδος*, στους Έλληνες «εθνικοσοσιαλιστές» δεν παραχωρήθηκαν από τους

²¹ C.M. Woodhouse, *The Struggle for Greece 1941-1949* (London 2002), σελ. 21-28.

²² Σχετικά με τις γερμανικές πρωτοβουλίες για την σύμπτυξη ενός αντικομμουνιστικού μετώπου, βλ. Richter, *Revolution*, σελ. 384-390.

Γερμανούς διοικητικές ευθύνες, αφού δεν διέθεταν μαζική βάση, ήταν ανυπόληπτοι πολιτικά και είχαν ελάχιστη κοινωνική επιρροή.²³

Παρά τις όποιες (σημαντικές) διαφορές η προσέγγιση ανάμεσα στον *πολιτικό κόσμο*, τις *εθνικιστικές* αντιστασιακές οργανώσεις και το *δωσιλογικό* στρατόπεδο κατέστη, υπό τις ιδιαίτσες συνθήκες που επικρατούσαν τότε, δυνατή· ο συνδυασμός κρίκος μεταξύ τους ήταν ο έμπειρος πολιτικός του «Λαϊκού Κόμματος» και τρίτος κατά σειρά κατοχικός Πρωθυπουργός Ιωάννης Ράλλης, γόνος γνωστής πολιτικής οικογένειας. Στο διάστημα της κυβερνητικής του θητείας (Απρίλιος 1943 - Οκτώβριος 1944) ο Ράλλης έθεσε σαν στόχο του την υπεράσπιση της αστικής κοινωνίας ενάντι στο ΚΚΕ μέχρι την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων και την εγκατάσταση της κυβέρνησης του εξωτερικού στην Αθήνα.²⁴ Ο στόχος αυτός, δηλαδή η ομαλή μετάβαση από την κατοχή στην απελευθέρωση, είχε ευρεία απήχηση στον αντιστασιακό χώρο και κάλυψε ιδεολογικά ένα ετερογενές πολιτικά φάσμα. Χάρης στις επαφές του με πολιτικούς παράγοντες του αστικού χώρου και στη συνεργασία του με βενιζελικούς αξιωματικούς (Θεόδωρος Πάγκαλος, Στυλιανός Γονατάς) έβαλε τα θεμέλια για την διαμόρφωση της αντικομμουνιστικής ενότητας στη κατεχόμενη χώρα. Ως ένοπλη έκφραση της θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα *Τάγματα Ασφαλείας*, τα οποία -στην ιδρυτική τους φάση τουλάχιστον- στελεχώθηκαν από βενιζελικούς αξιωματικούς (ορισμένοι από τους οποίους προέρχονταν από τις ανταρτικές οργανώσεις των *εθνικιστών* που είχε διαλύσει βίαια ο ΕΛΑΣ).²⁵ Επειδή ο Ράλλης είχε ένα και μοναδικό σκοπό, θεωρούσε τη κυβέρνηση του ως μεταβατική, αναγνωρίζοντας εμμέσως πλήν σαφώς τη νομιμότητα της κυβέρνησης του εξωτερικού. Το εξόριστο στρατόπεδο από τη πλευρά του φαινόταν πως κατανοούσε τα κίνητρα του Ράλλη, παρά την επίσημη αποκήρυξη του.

Η σταδιακή προσέγγιση ανάμεσα στις διάφορες εκδοχές του αντικομμουνισμού ξεκίνησε στα τέλη του 1943, μετά την ένοπλη αντιπαράθεση μεταξύ του ΕΛΑΣ και των υπολοίπων αντιστασιακών οργανώσεων (κυρίως του ΕΔΕΣ) - αντιπαράθεση που για τους αντιπάλους του ΕΑΜ επιβεβαίωσε την ύπαρξη του «κομμουνιστικού κινδύνου» (υπό την αδιαμφισβήτητη επιρροή και της συστηματικής γερμανικής διχαστικής προπαγάνδας) και επέδρασε συσπειρωτικά στο αστικό στρατόπεδο. Σε αυτό το χρονικό σημείο πρέπει μάλλον να αναζητηθούν οι ρίζες για τη δημιουργία της εθνικόφρονος συλλογικής ταυτότητας. Η εθνικοφροσύνη όμως (η οποία δεν εκπροσωπήθηκε από ένα συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα ή

²³ Close, 'Conservatism', σελ. 212-213.

²⁴ Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία*, σελ. 292.

²⁵ Close, 'Conservatism', σελ. 213-214. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διάλυση του «5/42 Συντάγματος Ευζώνων» του συνταγματάρχη Ψαρρού τον Απρίλιο του 1944. Ένας από τους συνεργάτες του, ο λοχαγός Ευθύμιος Δεδούσης, καθώς και άλλα μέλη της ανταρτικής ομάδας του κατέφυγαν στα *Τάγματα Ασφαλείας* στην Πάτρα. Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία*, σελ. 290.

στρατιωτικό φορέα) δεν οδήγησε σε πολιτική σύγκλιση των αντιαμικών δυνάμεων, αφού οι μη κομμουνιστικές αντιστασιακές οργανώσεις κατηγορούσαν επίσημα τη κυβέρνηση Ράλλη ως «προδοτική» και απέρριπταν κάθε ιδέα σύμπλευσης με τους ένοπλους αντικομμουνιστικούς σχηματισμούς που υπέθαλπαν οι Γερμανοί. Η εθνοπροσύνη απέκτησε ωστόσο στο τελευταίο έτος της κατοχής «σάρκα και οστά», λειτουργώντας ενοποιητικά ως το αντίπαλο δέος του ΕΑΜ και γενικότερα της αριστεράς (χωρίς να παραβλέπεται βέβαια το γεγονός ότι μια αντίστοιχη διαδικασία δημιουργίας συλλογικής, «αντιφασιστικής» αυτή τη φορά, ταυτότητας ήταν παράλληλα σε εξέλιξη από την πλευρά του ΕΑΜ, στην οποία δεν είχαν θέση οι «δωσίλογοι» και άλλοι «εχθροί του λαού», όλοι εκείνοι δηλαδή που το ΕΑΜ έκρινε ότι δεν αποτελούσαν μέρος της κοινωνίας που επαγγέλλονταν). Από εκείνη τη στιγμή δύο κόσμοι θα συγκρούονταν: της επανάστασης και της αντεπανάστασης, με κύριο διακύβευμα την ανατροπή ή όχι των προπολεμικών δομών εξουσίας. Ένας νέος διχασμός, πολύ πιο επικίνδυνος αυτή τη φορά, βρισκόταν προ των πυλών.

Σε αντίθεση με την περίοδο του μεσοπόλεμου η εθνοπροσύνη δεν ταυτίστηκε με τις αξίες μιας μοναδικής παράταξης, εν προκειμένω της αντιβενιζελικής, αλλά διαπέρασε τα κατεστημένα πολιτικά πρότυπα και απευθύνθηκε στο σύνολο σχεδόν της κοινωνίας, ξεπερνώντας τις διαχωριστικές γραμμές του παρελθόντος και άροντας εν μέρει τις καταστροφικές συνέπειες του *εθνικού διχασμού*, με αποτέλεσμα την ουσιαστική υποβάθμιση στην παρούσα στιγμή του πολιτειακού ζητήματος. Δεν περιορίστηκε στην εύνοια των πλουσιότερων αστικών τάξεων, αλλά βρήκε ένθερμους υποστηρικτές και στα φτωχότερα λαϊκά στρώματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η στάση του τουρκόφωνου προσφυγικού στοιχείου στη Μακεδονία.²⁶ Το βασικό συστατικό στοιχείο της ταυτότητας της ήταν ο αντικομμουνισμός, δηλαδή η αντίθεση προς το ΕΑΜ· η έλλειψη όμως μιας συγκεκριμένης εναλλακτικής (θετικής) πολιτικής πρότασης ήταν κάτι περισσότερο από εμφανές. Αυτό οφειλόταν στην ιδιαιτερότητα ότι δεν εκπροσωπούσε ένα συμπαγές πολιτικά ρεύμα. Εξάλλου ένα σημαντικό κομμάτι της βρισκόταν στην εξορία. Θετικό πρόσημο στην ιδεολογία της απέκτησε, όταν διαπίστωσε την «αδιαφορία» του ΕΑΜ για τα εθνικά ζητήματα και θορυβήθηκε από την συνεργασία των Ελλήνων κομμουνιστών με τους Αλβανούς, Γιουγκοσλάβους και Βούλγαρους συντρόφους τους στη Μακεδονία. Η αναβίωση της *Μεγάλης Ιδέας*, προσαρμοσμένης στις ανάγκες και τις συνθήκες της εποχής, αποτέλεσε καίριο σημείο διαφοροποίησεως της εθνοπροσύνης από το ΕΑΜ. Η ένωση με τα Δωδεκάνησα, η

²⁶ Όπου η ταύτιση με το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο αποδείχθηκε καθοριστική για την μεταπολεμική κοινωνική τους ένταξη. Βλ. σχετικά Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου* (Ηράκλειο 2001).

απελευθέρωση της Βορείου Ηπείρου και η εδαφική επέκταση σε βάρος της Βουλγαρίας ήταν οι επίσημοι στόχοι των *εθνικιστών*.²⁷ Για ευνόητους λόγους δεν αναφέρονταν η Κύπρος. Τις παραπάνω εδαφικές αξιώσεις είχε συμπεριλάβει και η εξόριστη κυβέρνηση στον κατάλογο των επίσημων εθνικών διεκδικήσεων της, ενώ και η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ είχε εγείρει τον Νοέμβριο του 1943 εδαφικές αξιώσεις για την Βόρεια Ήπειρο και είχε ταχθεί υπέρ της στρατηγικής διαρρύθμισης των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων - σε μια προσπάθεια της να αντιδράσει, χωρίς όμως μεγάλη επιτυχία, στην μονοπώληση των εθνικών ζητημάτων από τους *εθνικιστές*.²⁸ Ιδιαίτερα το μακεδονικό ζήτημα απεδείχθη η «αχίλλειος πτέρνα» του ΚΚΕ και προσέδωσε στην ταυτότητα της εθνικοφροσύνης (φυσικά πολύ περισσότερο στη Βόρεια Ελλάδα) μια τοπική «μακεδονική χροιά».

Η εκπλήρωση των «εθνικών πόθων» ήταν πλέον κοινό σημείο αναφοράς για τους εθνικόφρονες στην κατεχόμενη Ελλάδα και την εξορία. Μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης Ράλλη στην Αθήνα, ένα άλλο γεγονός επηρέασε καταλυτικά την πορεία διαμόρφωσης της εθνικόφρονος ταυτότητας: η τοποθέτηση του Γεωργίου Παπανδρέου ως Πρωθυπουργού της εξόριστης κυβέρνησης τον Απρίλιο του 1944. Ο Παπανδρέου είχε παραμείνει για αρκετό διάστημα στην Ελλάδα και γνώριζε πολύ καλά την κατοχική πραγματικότητα. Στο συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944), στο οποίο πήραν μέρος απεσταλμένοι της κυβέρνησης του Καΐρου, όλων των πολιτικών κομμάτων και των κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων (ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, «Εθνική Δράση») και το οποίο πραγματοποιήθηκε στη σκιά της δολοφονίας του συνταγματάρχη Ψαρρού και των συμπολεμιστών του από τον ΕΛΑΣ, ο νέος Πρωθυπουργός εξέφρασε με την ομιλία του τις θέσεις του εθνικόφρονου στρατοπέδου και τόνισε σε αυτή την ανάγκη δημιουργίας ενός εθνικού στρατού.²⁹ Όσο πλησίαζε το τέλος της κατοχής, η εξόριστη κυβέρνηση μεταβαλόταν ολοένα και περισσότερο σε πόλο έλξης των απανταχού *εθνικιστών* στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση Ράλλη, αν και απαξιωμένη λόγω της απόλυτης εξάρτησης της από τους Γερμανούς και της ολοφάνερης αδυναμίας της να βελτιώσει κάπως την άσχημη οικονομική κατάσταση της χώρας, κρινόταν από αρκετούς εθνικόφρονες ως απαραίτητη, επειδή διέθετε κατά τα φαινόμενα τη μοναδική ένοπλη δύναμη που ήταν εκ των πραγμάτων σε θέση να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο μιας στρατιωτικής απόπειρας του ΚΚΕ να καταλάβει την εξουσία πριν από την άφιξη των Συμμαχικών στρατευμάτων: τα Τάγματα Ασφαλείας.

²⁷ Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. 2, σελ. 77.

²⁸ Fleischer, 'ΕΑΜ', σελ. 73.

²⁹ Richter, *Revolution*, σελ. 433.

Η περίοδος του εμφυλίου (1946-1949)

Στη διάρκεια του κυρίως εμφυλίου πολέμου (1946-1949) η συνοχή της εθνικόφρονας παράταξης, η οποία βρισκόταν πλέον σε θέσης υπεροχής, σφυρηλατήθηκε ακόμη περισσότερο. Σε αυτό συνέβαλε και η μνήμη των ομήρων των *Δεκεμβριανών*, όταν εκατοντάδες πολίτες της Αθήνας βενιζελικών και αντιβενιζελικών φρονημάτων (πολλοί από τους οποίους ανήκαν σε εύπορες οικογένειες) απήχθησαν από τον ΕΛΑΣ και μεταφέρθηκαν υπό άθλιες συνθήκες εκτός Αττικής.³⁰ Η εθνικοφροσύνη είχε τώρα την υποστήριξη του κρατικού μηχανισμού και την βοήθεια της Μεγάλης Βρετανίας, αρχικά, και των Ηνωμένων Πολιτειών, αργότερα. Περιλάμβανε τόσο τα κόμματα της δεξιάς, όσο και τα κόμματα του κέντρου. Η κατοχή είχε δρομολογήσει μάλιστα και την συμπόρευση βενιζελικών στρατιωτικών με πολιτικές φιλοδοξίες, όπως του Γονατά και του Ζέρβα, με το φιλοβασιλικό στρατόπεδο. Τα κόμματα που ίδρυσαν, οι «Εθνικοί Φιλελεύθεροι» στη πρώτη περίπτωση, και το «Εθνικό Κόμμα» στη δεύτερη, σηματοδοτούσαν ουσιαστικά την συμφιλίωση μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Ενόψει του «κομμουνιστικού κινδύνου» εξάλλου εντάχθηκαν σιωπηρά στο εθνικόφρονο στρατόπεδο και πρώην συνεργάτες των Γερμανών, όπως στελέχη των Ταγμάτων Ασφαλείας.³¹ Με το πρόσημα του αγώνα κατά του κομμουνισμού πρώην μέλη αντικομμουνιστικών οργανώσεων, όπως της «Χ», συγκρότησαν παραστρατιωτικές οργανώσεις -συνεπεία και της έλλειψης ικανών και πειθαρχημένων στην κυβέρνηση σωμάτων ασφαλείας- και επιδόθηκαν σε διωγμούς αριστερών πολιτών. Με αυτόν τον τρόπο η εθνικοφροσύνη συνέβαλλε στην νομιμοποίηση (εν μέρει) του *δωσιλογισμού* και στην ηθική αποκατάσταση *δωσίλογων* στοιχείων μετά την απελευθέρωση.³²

Η βασική πολιτική συνιστώσα της εθνικοφροσύνης ήταν πάλι, σε πολιτικό επίπεδο, το «Λαϊκό Κόμμα», που επανιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1945 και είχε την πρωτοβουλία στην ίδρυση της «Ηνωμένης Παράταξης Εθνικοφρόνων». Από την άλλη, η «Εθνική Πολιτική Ένωση» των Βενιζέλου, Κανελλόπουλου και Παπανδρέου συνέπλευσε μαζί της στο ζήτημα του αντικομμουνισμού αλλά τήρησε ουδέτερη στάση στο ζήτημα της βασιλείας.³³ Με το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1946 (68,4 % των εκλογέων ψήφισαν υπέρ της μοναρχίας) και την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ η εθνικοφροσύνη απέκτησε το αναγκαίο εθνικό σύμβολο πολιτικής και ιδεολογικής ενότητας. Για τους βασιλόφρονες ο θρόνος αποτέλεσε το κύριο ανάχωμα στις επεκτατικές διαθέσεις του «σλαβοκομμουνισμού». Με την

³⁰ Woodhouse, *Struggle*, σελ. 133.

³¹ Close, 'Conservatism', σελ. 214.

³² Richter, *Revolution*, σελ. 568-569. Mavrogordatos, 'The 1940s', σελ. 46.

³³ Κωνσταντίνα Α. Μπότσιου, 'Μια «πύρρειος» νίκη: η διάβρωση του Λαϊκού Κόμματος μέσω του Εμφυλίου', στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος* (Αθήνα 2010), σελ. 337.

συγκρότηση της κυβέρνησης *εθνικής ενότητας* το Σεπτέμβριο του 1947 υπό την πρωθυπουργία του Σοφούλη, τον *εθνικό διχασμό* διαδέχθηκε και τυπικά το δίπολο κομμουνισμός-αντικομμουνισμός. Επειδή το ΚΚΕ ταυτίστηκε από τους αντιπάλους του, λόγω της ιδεολογικής του συγγένειας και «εξάρτησης» από τα κομμουνιστικά κόμματα των γειτονικών χωρών, με τον «σλαβικό κίνδυνο», η εμφυλιοπολεμική αντιπαράθεση έλαβε χαρακτηριστικά αγώνα φυλετικής επιβίωσης απέναντι στον προαιώνιο «εξωτερικό εχθρό». Αφού δέχτηκε πρώτα την «ύπουλη» επίθεση των «φασιστικών δυνάμεων του Άξονα», η «μικρή» Ελλάδα ήταν τώρα αντιμέτωπη με τον «σοβιετικό ιμπεριαλισμό» - αυτή η ερμηνεία ακουγόταν από τα χείλη πολλών επισήμων.³⁴

Ο αντικομμουνισμός και ο «από βορρά κίνδυνος» ήταν οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, σύμφωνα με το ιδεολογικό οπλοστάσιο της εθνικοφροσύνης. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η ταύτιση του «εσωτερικού» με τον «εξωτερικό εχθρό» νομιμοποιήθηκε και από τις επεκτατικές βλέψεις των κομμουνιστικών κρατών-δορυφόρων της Σοβιετικής Ένωσης στα Βαλκάνια σε βάρος της Ελληνικής Μακεδονίας και από την προθυμία τους να στηρίξουν το αντάρτικο κίνημα του ΚΚΕ. Ο *πολιτικός κόσμος* στην Αθήνα είχε κάθε λόγο να φοβάται ότι η επικράτηση του «Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» (ΔΣΕ) θα συνοδευόταν όχι μόνο από την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού, αλλά και από την οριστική απώλεια εθνικού εδάφους. Ο -βάσιμος- αυτός φόβος τροφοδοτούνταν και από τις εφιαλτικές μνήμες που είχε κληροδοτήσει η γερμανική και, κυρίως, η βουλγαρική κατοχή στη Μακεδονία. Δεν είναι τυχαίο ότι σε διάφορες ομιλίες και άρθρα της εποχής γινόταν λόγος για την παραδοσιακή αντιπαλότητα μεταξύ Ελληνισμού και Πανσλαβισμού, όπου ο Ελληνισμός συμβόλιζε το αρχαιοελληνικό δημοκρατικό πνεύμα, ενώ ο Πανσλαβισμός τον σοβιετικό ολοκληρωτισμό.³⁵ Η ταύτιση του ιδεολογικού με τον εθνικό εχθρό είχε αποτελέσει επίσης βασικό στοιχείο του εκλογικού προγράμματος του «Λαϊκού Κόμματος» το 1945/46.³⁶

Ο χαρακτηρισμός της Ελλάδας ως «προκεχωρημένο φυλάκιο» του *ελεύθερου κόσμου* στην περιοχή των Βαλκανίων διευκόλυνε και την ευθυγράμμιση της εθνικοφροσύνης με το ιδεολογικό πλαίσιο του αναδυόμενου *Ψυχρού Πολέμου* και την ένταξη της, ως ένα βαθμό, στο σύστημα αρχών και αξιών των δυτικών δημοκρατιών - παρά τα σοβαρά προβλήματα δυσλειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών. Ενώ ο *μεγαλοϊδεατικός εθνικισμός* υποχώρησε και έχασε την σημασία που είχε στην κατοχή (με τον απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ στην Κύπρο ωστόσο θα αναζωπυρωνόταν στη δεκαετία του '50 και θα ερχόταν σε

³⁴ Ήδη τον Ιούλιο του 1943 ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε αναφερθεί σε ένα μελλοντικό διπολικό κόσμο, στον οποίο θα κυριαρχούσαν ο «κομμουνιστικός πανσλαβισμός» και το «φιλελεύθερο αγγλοσαξωνικό» σύστημα. Woodhouse, *Struggle*, σελ. 79.

³⁵ Παπαδημητρίου, *Η συντηρητική σκέψη*, σελ. 216-217.

³⁶ Μπότσιου, «Μια «πύρρειος» νίκη», σελ. 335-336.

αντίθεση με την πραγματικότητα του διπολικού κόσμου), ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε τη θεμέλια λίθο της ταυτότητας της.³⁷ Στην διάρκεια του κυρίως εμφυλίου εντοπίζεται επίσης η μάλλον πρόθυμη συστράτευση της Εκκλησίας στον αγώνα του κράτους κατά του «άθεου κομμουνισμού». Χάρη στο χριστιανικό κήρυγμα της Εκκλησίας η εθνοφοροσύνη απέκτησε και κοινωνικό περιεχόμενο. Ας σημειωθεί ότι ποτέ δεν είχε αυτοπροσδιοριστεί με βάση τα οικονομικά συμφέροντα της «πλουτοκρατίας». Η προστασία των φτωχότερων λαϊκών τάξεων δεν είχε απλά προπαγανδιστικό χαρακτήρα, αλλά αποτελούσε διακηρυγμένη θέση του «Λαϊκού Κόμματος» ήδη από την εποχή του *εθνικού διχασμού*.

Η μετεμφυλιακή περίοδος - το κράτος της εθνοφοροσύνης (1949-1974)

Στα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι και την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1971) η εθνοφοροσύνη υποδήλωνε την αφοσίωση στους παραδοσιακούς θεσμούς της βασιλείας, της Εκκλησίας, της οικογένειας και της ιδιωτικής οικονομίας, όπως και την αντίθεση στις «ανθελληνικές επιδιώξεις» του ΚΚΕ και των «Σλάβων συμμάχων» του.³⁸ Η κάθοδος του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου στον πολιτικό στίβο και η εκλογική νίκη του «Ελληνικού Συναγερμού» το 1952 ήταν το κύκνειο άσμα της εθνοφοροσύνης ως πολυσυλλεκτικής πολιτικής ταυτότητας, παράλληλα με την εντυπωσιακή συρρίκνωση του Λαϊκού Κόμματος (του κατεξοχήν εκπροσώπου των εθνικόφρονων αξιών στο μεσοπόλεμο).³⁹ Στις εκλογές αυτές ο Παπάγος υποστηρίχθηκε τόσο από τον Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη (τον ιδρυτή του «Νέου Κόμματος»), τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τον Στέφανο Στεφανόπουλο, όσο και από τον Γεώργιο Παπανδρέου. Για πρώτη και μοναδική φορά οι εφημερίδες *Βήμα*, *Εστία* και *Καθημερινή* υποστήριζαν στο πρόσωπο του «νικητή του Γράμμου» έναν κοινό υποψήφιο. Στην εποχή της πολιτικής παντοδυναμίας της «Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως» (ΕΡΕ), η εθνοφοροσύνη άρχισε να ταυτίζεται με την δεξιά παράταξη· η εθνικόφρονη ταυτότητα δεν θα περιλάμβανε πλέον, εκτός από τους κομμουνιστές, και τον κεντρώο χώρο.⁴⁰ Η καραμανλική ΕΡΕ θα γινόταν ο αποκλειστικός «θεματοφύλακας των εθνικών, δημοκρατικών και κοινωνικών αξιών» και θα εκπροσωπούσε τη μικροαστική μεσαία τάξη, δηλαδή τους «νοικοκυραίους» και όλους τους «τίμιους» και «υγειώς σκεπτόμενους Έλληνες», προσδίδοντας στην ταυτότητα της εθνοφοροσύνης μια ηθική κοινωνική διάσταση και λαϊκά χαρακτηριστικά.⁴¹

³⁷ Παπαδημητρίου, *Η συντηρητική σκέψη*, σελ. 178-182.

³⁸ Close, 'Conservatism', σελ. 214.

³⁹ Μπότσιου, 'Μια «πύρρειος» νίκη', σελ. 333.

⁴⁰ Παπαδημητρίου, *Η συντηρητική σκέψη*, σελ. 223-224.

⁴¹ *Οπ. πρ.*, σελ. 235-236.

Την εθnikοφροσύνη, τέλος, επικαλέστηκαν οι συνταγματάρχες της «21ης Απριλίου», με σκοπό να νομιμοποιήσουν πολιτικά και ιδεολογικά το δικτατορικό καθεστώς που είχαν επιβάλλει. Όπως και στην περίπτωση της «4ης Αυγούστου» ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε το άλλοθι για την κατάργηση του κοινοβουλευτικού συστήματος και των δημοκρατικών ελευθεριών και γέφυρα προσεταιρισμού των εθνικόφρονων πολιτών. Η αντίθεση στο *φαύλο παλαιοκομματικό καθεστώς* και η «ανακάλυψη» μιας νέας ιδιαίτερης ελληνικής ταυτότητας, της *ελληνοχριστιανικής*, ήταν δύο νέα στοιχεία που προστέθηκαν στον επίσημο προπαγανδιστικό λόγο της εθnikοφροσύνης, σε συνάρτηση πάντα με την «ιστορική» διαχείριση της «νίκης του Γράμμου».⁴²

Το άδοξο τέλος της «Εθνικής Επανάστασης» επέφερε και το μοιραίο τέλος της ιδεολογίας της. Στη μεταπολίτευση η συντηρητική παράταξη θα αναζητούσε νέα ιδεολογικά πρότυπα και θα προσάρμοζε τις πολιτικές της στις φιλελεύθερες αξίες των σύγχρονων δυτικών δημοκρατιών, διευρύνοντας παράλληλα τα όρια της συλλογικότητας της.

⁴² *Οπ. πρ.*, σελ. 285.

Βιβλιογραφία

Close, David, 'Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-45', στο Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe* (Routledge 1990), σελ. 200-217.

Gerolymatos, Andre, *Red Acropolis, Black Terror. The Greek Civil War and the Origins of Soviet-American Rivalry, 1943-1949* (New York 2004).

Kofas, John V., *Authoritarianism in Greece. The Metaxas-Regime* (New York 1983).

Μαραντζίδης, Νίκος, *Γιασασίν Μιλét. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου* (Ηράκλειο 2001).

Μαρκεζίνη, Σπ. Β., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμ. 1 (Αθήνα 1994).

Mavrogordatos, George Th., 'The 1940s between past and future', στο John O. Iatrides, Linda Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy* (The Pennsylvania State University 1995), σελ. 31-47.

Mazower, Mark, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44* (New Haven-London 1993).

Μπότσιου, Κωνσταντίνα Α., 'Μια «πύρρειος» νίκη: η διάβρωση του Λαϊκού Κόμματος μέσω του Εμφυλίου', στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος* (Αθήνα 2010), σελ. 332-359.

Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche* (München 2000).

Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα 2006).

Πετράκη, Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα* (Αθήνα 2006).

Richter, Heinz, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution 1936-1946* (Frankfurt am Main 1973).

Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, 2 τόμ. (Αθήνα χ.χ.).

Fleischer, Hagen, 'The National Liberation Front (EAM), 1941-1947. A Reassessment', στο John O. Iatrides, Linda Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy* (The Pennsylvania State University 1995), σελ. 48-89.

Woodhouse, C.M., *The Struggle for Greece 1941-1949* (London 2002).